Соціальний статус та матеріальне становище вчителя гімназії наприкінці XIX – п. XX ст. південно-східної України (за документами Державного архіву Запорізької області)

О. М. Сирцова

*Запорізький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
syrtsova.olga73@gmail.com*

Ключові слова: вчитель гімназії, соціальний статус, чиновництво, матеріальне становище, правила прийому на посади, чини, заробітна платня.

Стаття присвячена вивченню проблеми соціального статусу та матеріального становища вчителя класичної гімназії південно-східного регіону України к. XIX – п. XX століття на основі краєзнавчих матеріалів.

В статті розглянуто правила прийому на посаду та переведення на інше місце, рівень заробітної платні та різних видів доплат, присвоєння чинів та нагородження за заслуги, питання матеріального захисту вчителів під час Першої світової війни, зроблено порівняння рівня доходів вчителів класичних чоловічих та жіночих гімназій, рівня доходів вчителів та представників інших професій.

Зроблено висновок, що наприкінці XIX – п. XX століття вчительство гімназій уявляло собою чітко організовану соціально-професійну групу з упорядкованою внутрішньою структурою, соціальними гарантіями та пільгами, яка відносилась до середнього чиновництва.

Social Status and Material State of the Classical Gymnasium's Teacher at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Century in the South-Eastern Region of Ukraine (according the state archive of Zaporizhzhia region)

O. Syrtsova

Zaporizhzhia region Institute of Postgraduate Pedagogical Education

Key words: teacher of gymnasium, social status, bureaucracy, financial situation, rules of admission to positions, rank, salary

The article is devoted to the studying of the problem of social status and material position of classical gymnasium's teacher in the south-eastern region of Ukraine at the end of the 19th and the beginning of the 20th century on the basis of local materials. The article deals with questions of the rules of recruitment and the transferring, wages and various types of supplements, assignment of ranks and rewards for merits, material protection of teachers during the First World War, comparing the income level of teacher's of classical male and female gymnasiums, level of incomes of teachers and representatives of other professions.

During the research and analysis of normative legal acts regulating the labor relations of this time and materials of the State Archive of Zaporizhzhia region, it was concluded that in the end of the nineteenth and early twentieth century's, the school gymnasium's teachers were represented as a well-organized social and professional group with an ordered internal structure, social guarantees and privileges. The social purpose of teaching was finally established: the education of citizens who are loyal to the tsar and the state. Despite of the fact that, depending on social traditions, for the most part, the employment of teachers posts was kept by men; at the beginning of the 20th century, bosses and teachers of women's gymnasiums, whose rights were approaching the socio-professional rights of male teachers, appeared.

It was proved that the leaders and teachers of secondary schools (classical gymnasiums and progymnasiums) were on the civil service and enjoyed all the same rights as all civil servants (service, ranks, pensions, awards). It was established that between of the 19th and 20th centuries there were certain positive changes in the conditions of life support for gymnasium's

teachers. These changes were controlled both by the government and local self-government bodies. Assignment of ranks was crucial for the social identification of teachers as representatives of the middle bureaucracy.

The level of material incomes of teachers depended on many factors, including the level of education, the load, the experience at one place or in institutions of one department, additional fees for checking the written work, the replacement of lessons, etc. It should be noted that in any case, the financial situation of teaching staff as civil servants was relatively stable not only in prewar, but in wartime as well.

Вирішення питань надання загальної та підготовки молоді до отримання вищої освіти у XIX століття як і сьогодні було покладено на педагогічні колективи гімназій. Після чергової реформи освіти у 1871-1872 рр. в Російській імперії із класичних та реальних гімназій були залишені лише класичні. Вчитель гімназії мав виховувати громадян, які були віддані цареві та Батьківщині, сприяти їх соціалізації у суспільстві. Наприкінці XIX – п. XX ст. із відкриттям в повітових містечках гімназій та прогімназій кількість вчителів значно зросла, що призвело до створення нової професійної консолідованої групи. Формування авторитету вчителя у суспільстві крім іншого відбувається шляхом захисту його матеріальних інтересів як фінансової основи професійного розвитку та створення певного соціального статусу. Вивчення позицій та аналіз отриманої інформації дозволить у подальшому змодельювати оптимальні умови прогресивного розвитку системи освіти в державі.

Питання соціального статусу та матеріального стану вчителя гімназії розглядалися такими російськими вченими, як М. Гончаров, О. Николаєв, В. Перцев та інші. При цьому необхідно зазначити, що рівень матеріальної винагороди вчителю гімназії за його працю в Російській імперії залежав також від того, в якій адміністративно-територіальній одиниці (губернії) остання знаходилася. Нажаль, в Україні здебільшого зверталась увага або на питання соціального статусу та матеріального стану вчителів системи початкової освіти (В. Вдовенко, І. Коляда) або історію створення та функціонування класичних гімназій загалом (Л. Злобіна, А. Йислуу, А. Карагодін, Л. Корецька, В. Милько, Я. Подоляк, Л. Прокопенко, В. Ткаченко, Т. Тронько та ін.). Таким чином, питання соціального статусу та матеріального становища вчителя класичної гімназії на південно-східних землях України, які входили до складу Російської імперії, залишилися поза увагою істориків та дослідників історії педагогіки.

Головна мета цієї роботи полягає у визначенні та характеристиці соціального статусу та матері-

ального становища вчителів міських класичних чоловічих та жіночих гімназій південно-східного регіону України (Олександрівського повіту Катеринославської губернії) наприкінці XIX – п. XX ст.

Результати дослідження. В другій половині XIX ст. гімназійна освіта Російської імперії зазнала суттєвих змін, одним з основних проявів чого було швидке зростання мережі освітніх закладів, насамперед у південних промислових районах; скорочення чисельності серед учнів дітей дворян, чиновників і духовенства, збільшення – міщан, купців, селян. Поряд з цим, зберігали актуальність низка негативних тенденцій, перш за все, переповнення класів учнями в губернських центрах та, як результат, високий відсоток відмов при вступі. Відтак, наприкінці XIX – на початку XX ст. перед кожним як повітовим містом, так і повітом в цілому, постає питання відкриття закладів класичної середньої освіти [1, с. 208]. Не став виключення і м. Олександрівськ Катеринославської губернії, для якого в цей період були характерні стрімке збільшення кількості населення (у 1874 р. налічувалося 6 тис. чол. [2, арк. 8.], в 1895 р. – 20 тис. чол. [3, арк. 80], в 1902 р. – 30,5 тис. чол. [4, с. 75]) та інтенсивний розвиток промисловості, якій бракувало кваліфікованої робочої сили. На території Олександрівського повіту Катеринославської губернії функціонувало декілька гімназій: Олександрівська міська жіноча гімназія (відкрита у 1897 р. як прогімназія та перетворена в гімназію у 1899 р.) [5, арк. 3; 6, с.7], Олександрівська міська чоловіча гімназія (відкрита у 1909 р. як прогімназія з подальшим перетворенням у гімназію) [7, арк. 220], Гуляйпільська чоловіча гімназія товариства «Просвіта» (1916 р.) та Гуляйпільська жіноча гімназія товариства «Просвіта» (1917 р.) [8, с. 4,9], а також декілька приватних гімназій.

Структура педагогічного колективу гімназій. Правила прийому на службу. Діяльність класичних гімназій регламентувалась Уставом гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти (1871 р.) [9] та Положенням про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти (1870 р.) [10]. До керівництва чоловічого навчального

закладу відносилися директор та інспектор. Відповідно до § 40 Уставу на ці посади обиралися особи з вищою освітою попечителем навчального округу та затверджувалися на посадах: перший – міністром народної освіти, другий – попечителем навчального округу [9, с. 23]. Керівництво жіночою гімназією здійснювалося начальницею, яка обиралась піклувальною радою навчального закладу та затверджувалась попечителем навчального округу [9, с. 56]. Так, у м. Олександрівську, директор (чоловічої) та начальниця (жіночої) гімназій обиралися за результатами конкурсного відбору на засіданні піклувальної ради і затверджувалися піклувальником Одеського навчального округу. Першою начальницею Олександрівської міської жіночої гімназії була обрана З.С. Яновська та залишалася нею до 1905 р. Другою з 1905 р. і до кінця існування гімназії була Н.О. Москова [11, арк. 49, 62]. Єдиним директором Олександрівської класичної чоловічої гімназії був статський радник Ф.Г. Кирилов. В їх функції входило: піклування про можливо кращу організацію навчального і виховного процесів, щоденне відвідування уроків будь-кого з викладачів гімназії, надання методичних порад, скликання предметних, класних і виховних комісії, спостереження за поведінкою учнів [12, арк. 51]. Крім цього, начальниця жіночої гімназії вела восьмий педагогічний клас, постійно була присутня на практичних заняттях і брала участь в оцінці пробних уроків випускниць [13, арк. 19].

Керівники та вчителі гімназій і прогімназій знаходилися на державній службі, а отже за своїм статусом відносились до державних службовців із всіма зазначеними у тогочасному законодавстві привілеями. Питання призначення на посади, возведення в чини, загальних прав та обов'язків, а також звільнення педагогічних працівників середніх навчальних закладів регулювалися Уставом про службу. У своїх дослідженнях ми аналізували «Устав про службу по визначенню уряду» із виправленнями відповідно до Положень 1906 р. та 1908 р.

На посади вчителів чоловічих гімназій та прогімназій призначалися особи, які мали атестати чи дипломи здебільшого університетів або учительських інститутів (наприклад: історико-філологічних). Студенти учительських інститутів, які відносилися до Міністерства народної освіти, при вступ давали розписку, що після закінчення навчання відслужать в закладах Міністерства народної освіти не менше 6 років (статті 64, 85 Уставу про службу). Також, на посади вчителів чоловічих гімназій та прогімназій могли бути призначені і

особи, які не закінчили навчальний курс університету, але успішно пройшли іспити для отримання атестату або диплому про вищу освіту.

На посади вчителів російської мови та математики жіночих прогімназій і гімназій приймалися виключно особи, які мали вищу освіту, а на інші – могли бути прийняті особи, які закінчили гімназії та мали звання домашніх вчительок, Інститут шляхетних панянок тощо. На посадах класних наглядчиків були виключно жінки, які закінчили лише гімназію. Так, наприклад, у складі педагогічного колективу Олександрівської міської жіночої гімназії із вісімнадцяти викладачів вищу освіту мали тільки чотири, а інші мали середню освіту (атестат гімназії, Інституту шляхетних панянок, Військової музичної школи та ін.) [14, арк. 144-145].

Призначення на посаду вчителя відбувалося або при самому прийнятті на службу (в перший раз), або при переміщенні з однієї посади на іншу відповідно до правил. При вступі на посаду вчителі підписували заяву про те, що не є членами масонських та таємних організацій, а також приносили присягу на вірність та підписували відповідний присяжний лист.

Призначення на педагогічні посади здійснював піклувальник навчального округу за поданням директора чоловічої гімназії/прогімназії та піклувальної ради жіночої гімназії або прогімназії. За наявності бажання вчителя перейти на службу до іншого навчального закладу він/вона мали подати піклувальнику навчального округу протягом березня-травня місяців відповідну заяву. Це було пов'язано насамперед з тим, що заміщення вакантних посад здебільшого відбувалось у літні місяці. За підписом піклувальника навчального округу друкувалися списки пошукачів на посади вчителів, класних наглядчиків/наглядчиків, помічників класних наглядчиків та лікарів при навчальних закладах навчального округу. Такі списки претендентів складалися в алфавітному порядку та розсилалися по гімназіям. Крім прізвища, ім'я, по батькові до них вносили наступні відомості: на яку посаду претендує, посаду, яку займає на час подання клопотання, віросповідання (якщо претендент не був православним), який навчальний заклад закінчив та за якою спеціальністю, перелік предметів, які хотів би викладати, підданства (у разі якщо іноземець), адреса проживання [14, арк. 65-66].

Відбір претендентів на вакантні посади відбувався на умовах конкурсу, про проведення якого повідомлялося в газетах. Наприклад, у жовтні 1915 р. вийшли оголошення у виданнях «Русское слово» та «Русские ведомости» про наявність вакансії вчителя фізики, географії та природної

історії (сучасний предмет – біологія) Олександрівської міської жіночої гімназії із зазначенням кількості годин та розміру матеріального утримання. Також встановлювався кінцевий термін подачі заяв на конкурс [15, арк. 9]. В архівних справах збереглося 15 заяв (із них: 9 – чоловіків та 6 – жінок), які були подані на конкурс. Серед цих заяв четверо містили клопотання піклувальника навчального округу про розгляд їх кандидатур як претендентів на посаду [16, арк. 90]. Географія знаходження претендентів на посаду вчителя Олександрівської міської жіночої гімназії була досить широкою: область війська Донського, м. Київ, м. Москва, м. Смоленськ, м. Ярославль, м. Петроград, повітові міста Полтавської, Володимирівської, Чернігівської, Київської, Бессарабської губерній, станція Келломяки Фінляндської залізничної дороги [16, арк. 19, 20, 24-25, 28, 31, 32, 35, 57, 59].

29 лютого 1916 р. піклувальна рада гімназії зупинила свій вибір на З.Т. Антиповій із м. Ярославль, про що зазначалося у клопотанні про призначення на посаду піклувальнику Одеського навчального округу [16, арк. 77]. Її призначення відбулося 28 березня 1916 р. на період до 01.07.1917 р. [16, арк. 63]. З невідомих причин Зоя Тимофіївна Антипова цю посаду не зайняла. Тому конкурс продовжився. І 5 квітня 1916 р. піклувальна рада гімназії ухвалює рішення на користь Зої Андріївни Тимофєєвої [16, арк. 69], про що її сповістили телеграмою із проханням виїхати негайно [16, арк. 76].

Під час призначення на посаду за поданням піклувальної ради відбувалися і помилки. Так, піклувальник Одеського навчального округу замість З.І. Тимофєєвої призначив на посаду Т.М. Головіну. Ця помилка була виправлена після нового клопотання піклувальної ради гімназії про скасування цього призначення на користь З.І. Тимофєєвої [16, арк. 87]. Із відомостей на виплату заробітної плати видно, що Зоя Іванівна Тимофєєва працювала в даному навчальному закладі до його закриття. Архівні матеріали містять інформацію про оголошення подібних конкурсів до початку 1918 р. [15, арк. 193].

Конкурс на зайняття вакантних посад відбувалися і в чоловічих гімназіях. За результатами голосування членів піклувальної ради заповнювався балотувальний лист, в якому зазначалося кількість шарів за позиції обрати/не обрати. Голосування проводилося таємно, а лист підписувався всіма членами піклувальної ради, які брали участь у голосуванні. Цей лист, разом з клопотанням піклувальної ради про призначення на посаду та документом, який посвідчував рівень

освіти, направлялися до піклувальника Одеського навчального округу [17, арк. 1].

При прийнятті на роботу на кожного вчителя заповнювався формулярний список. В ньому містилися наступні відомості: посада, яку займає, вік та розмір утримання, з якого звання походить, чи має садибу (сам, батьки чи чоловік/дружина), який навчальний заклад закінчив, коли вступив на службу, в якій посаді, де проходив службу і якій посаді, відзнаки по службі (чи був відзначений і чим), чи були стягнення з обмеженням просування по службі (коли і за що), чи була відставка з нагородами та без них, чи був у відраджень, чи з'являвся у визначений термін, якщо були затримки – з якої причини, сімейний стан, наявність дітей, дати їх народження, віросповідання та де навчаються [18, арк. 1-2]. У разі зміни місця служби формулярний список слідував за вчителем [19, арк. 16].

Вчителі чоловічих гімназій брали участь у проведенні іспитів претендентів на звання вчителя вищих початкових училищ, які були проміжним ланцюжком між початковою та середньою освітою, а також претендентів на можливість отримати нижчий чин. Рівень знань, які мали виявити претенденти, був досить високим. Так, на отримання звання вчителя вищих початкових училищ з правом викладання спеціальної дисципліни «географія», один з претендентів пройшов шість іспитів та дав пробний урок.

Першим був письмовий іспит з географії «Методи та прийоми викладання географії». Та усні: з педагогіки (під час якого були задані наступні питання: педагогіка як наука, загальні риси дитячої психології, поділ дітей за темпераментом, поняття про почуття, диференціація почуттів, поняття про методику викладання: методи наукові та дидактичні, система навчання, вимоги, які висуваються до вчителя, виховні ідеї І. Песталлоці, М.І. Пирогов про навчання), з методики російської мови (пояснювальне читання, читання статей історичного характеру, наочність при викладанні граматики, виправлення письмових робіт), з методики арифметики (головні положення методики арифметики, іменовані числа, ступені числа, додавання та віднімання дробів, десятинні дробі, пропорційний поділ), з методики географії (географія та її складові, методи навчання географії, наочність при викладанні географії, екскурсії та мандрівки, географічні мапи, підручники з географії для вищих початкових шкіл). За результатами іспитів видавалося свідоцтво про їх проходження та надсилалося клопотання до піклувальника навчального округу щодо присвоєння звання вчителя вищої початкової школи [20, арк. 25-27.].

Матеріальний стан. Відповідно до «Уставу про службу по визначенню уряду» вчителі, які вперше зараховувалися на службу, отримували грошову виплату. Сума таких виплат становила, наприклад, начальницям та головним наглядачкам жіночих гімназій 500 руб., начальницям та головним наглядачкам жіночих прогімназій – 400 руб., а вчителям та класним наглядачкам – 300 руб.

До утримання осіб, які знаходилися на цивільній державній службі, відносилося: платня, столові кошти та кошти на квартиру. На вчителів розповсюджувалися лише перші виплати.

Розмір заробітної платні вчителя залежав від багатьох чинників. Серед них: тип гімназії (класична гімназія чи реальне училище; чоловіча гімназія чи жіноча), стажу роботи, предмету, який викладав вчитель, тижневого навантаження, наявності доплат, заміненних уроків тощо.

Відповідно до «Уставу гімназій та прогімназій Міністерства народної освіти від 1871 р. виділялось декілька категорій вчителів, від чого залежав рівень заробітної плати (§§ 52-54).

До першої групи входили вчителі «наук та мов». Вони мали атестати про вищу освіту та успішно пройшли іспити на встановлення звання вчителя гімназії. До другої категорії: вчителі «нових мов» (французької, німецької), які навчалися в університеті та могли його не закінчити, але успішно пройшли іспити на встановлення звання вчителя гімназії та мали достатні знання російської мови. До третьої категорії: вчителі чистописання, креслення, малювання тощо, які пройшли іспити на встановлення звання вчителів цих предметів.

Розмір утримання керівників гімназій визначався піклувальними радами гімназій та прогімназій. Крім того, вони мали право на проживання в квартирі на території навчального закладу або отримання коштів на найм квартири. Наприклад, у 1916 р. директор Гуляйпільської чоловічої гімназії товариства «Просвіта» мав розмір річного утримання у 1800 руб., а також виплату у 1800 руб. на харчування та 900 руб. на оренду житла [21, арк. 11]. В той же час директор Олександрівської міської чоловічої гімназії та начальниця Олександрівської міської жіночої гімназії проживали разом з родинами у квартирах, які були розташовані на території навчальних закладів, а коштів на харчування не отримували.

Рівень заробітної платні педагогічних працівників чоловічих класичних гімназій та жіночих гімназій різнилися між собою.

Нормативне тижневе навантаження вчителя чоловічої гімназії становило 12 уроків та обмежувалося максимальною кількістю – 24 уроки на

тиждень. Розмір виплат з доплатами за ставку (12 уроків на тиждень) залежав від стажу роботи: викладачі, які пропрацювали менше 5 років, мали утримання у розмірі 750 руб. та доплату у розмірі 90 руб., з 5 до 10 років стажу мали утримання в 900 карб. та доплату в 90 карб., від 10 до 15 років стажу – 900 руб. утриманням та 180 руб. доплати, від 15 до 25 років стажу – 900 руб. утриманням та 360 руб. доплати. Із призначенням вчителю пенсії за 25 років служби виплата такої надбавки припинялась. За додаткові уроки (понад 12 годин на тиждень) за умови, що на них не надавалась надбавка, встановлювалась оплата у підвищеному розмірі: замість 60 руб. за 1 урок за рік – 70 руб., замість 50 руб. – 60 руб. Викладачам середніх технічних училищ, ремісничих училищ та шкіл ремісничих учнів такі надбавки з казни не передбачались. Ці надбавки не мали впливу на розмір надбавки за вислугу років (так звані п'ятирічні виплати), розмір пенсії, ні на розмір третьої не в залік виплати та грошової допомоги при вступі на службу [22, арк. 10].

У травні 1912 року відбулося підняття розміру річної плати за один додатковий урок з 70 руб. до 75 руб. [23, арк. 10]. Вчителі підготовчих класів у своїй оплаті прирівнювалися до категорії вчителів, які не мали вищу освіту, та мали розмір річної платні за один урок – 60 руб. [21, арк. 11]. Класним наставникам було піднято розмір річної платні з 180 руб. до 600 руб. [23, арк. 10; 21, арк. 11]. Такий розмір вартості одного уроку залишався до 1918 року. Додаткові уроки, які не входили до тарифікаційного листа, сплачувалися у розмірі 1,55 руб. за кожний для чоловіків та 1,25 руб. – для жінок. А додаткові уроки у вечірній час (якщо такі були) сплачувалися у подвійному розмірі [21, арк. 2].

Щорічний розподіл уроків (кількість годин на тиждень) між викладачами як чоловічих, так і жіночих гімназій фіксувався в тарифікаційній відомості [24, арк. 47-48; 14, арк. 144-145]. Затвердження розподілу кількості уроків між викладачами входило до компетенції піклувальника навчального округу за поданням керівника гімназії або прогімназії [25, арк. 15]. Також в навчальному закладі вівся облік кількості уроків, які були пропущені викладачами, із зазначенням причини. За уроки, які були пропущені без поважних причин, робилися відрахування із заробітної плати [24, арк. 14].

Розмір оплати одного уроку в жіночій гімназії визначався піклувальною радою. Розглянемо на прикладі Олександрівської міської жіночої гімназії та Гуляйпільської жіночої гімназії товариства «Просвіта» (таблиця 1).

Таблиця 1

Динаміка розміру заробітної платні педагогічних працівників Олександрівської міської жіночої гімназії у 1897-1915 роках та Гуляйпільської жіночої гімназії товариства «Просвіта» у 1917 р.

Посада	Розмір утримання в динаміці (руб./рік) Олександрівська міська жіноча гімназія				Гуляйпільська жіноча гімназія 1917 р.
	1897 рік [5, арк. 2, 15]	1912 рік [26, арк. 48, 101]	1914 рік [14, арк. 30]	1915-1918 рік [27, арк. 163]	1917-1918 [28, арк. 1, 3, 4, 78]
1	2	3	4	5	6
Начальниця гімназії	600	1200		1500	700
Голова педагогічної ради	300	760	910		600
Секретар педагогічної ради	-	240		360	300
Класна наглядка	300	480 (240 – за другий клас)	720		600
Наставниця підготовчого класу	-	-	-	480	
Вартість одного уроку	45 руб., а уроки малювання по 35 руб.	у приготовчому – третьому класах – 50 руб., у четвертому – сьомому класах – 60 руб, у восьмому – 70 руб.			60 руб. (уроки малювання, співів, ручної праці – 50 руб.)
Бібліотекар	-	240			180
Лікар	-	500			420

У порівнянні з вчительськими розмір утримання технічного персоналу був значно нижчим. Так, в Олександрівській міській жіночій гімназії за штатним розписом були: економка та два сторожи (з річним утриманням у 1915 році у 300 руб.), швейцар (360 руб.), п'ять покоївок та кухарка (204 руб.) і кочегар (450 руб.) [14, арк. 211-212].

Крім річного утримання відбувалася виплата додаткової винагороди вчителям російської мови, іноземних мов, математики за перевірку письмових робіт. Наприклад, її розмір за рішенням піклувальної ради Олександрівської міської жіночої гімназії становив 70 руб. на рік за кожний клас [29, Арк. 45].

За державними вимогами в кожній гімназії обов'язково мали бути: кабінет фізики (не менше 27,5 кв.м.), фізична лабораторія (не менше 27,5 кв.м.), кабінет для приладів (11 кв.м.), кабінет для занять природною історією (не менше 27,5 кв.м.), хімією (не менше 27,5 кв.м.), рекреаційний зал, актовий зал, гімнастичний зал, кабінет для малювання, кабінет для рукоділля, функціональна бібліотека, учнівська бібліотека, кімната для приймання гарячих сніданків, кабінет голови педагогічної ради, кабінет керівника навчального закладу, кабінет лікаря, учительська, канцелярія, кімната для архіву, кухня, квартира для керівника навчального закладу [30, арк. 39]. Тому за завед-

ування класним кабінетом встановлювалась доплата у розмірі 10 руб. на рік [29, арк. 57].

Класним наглядкам призначалась додаткова виплата у розмірі 60 руб. на рік за ведення учнівських бібліотек [14, арк. 30].

Архівні документи, що збереглися, свідчать, що ці доплати в Олександрівській міській жіночій гімназії, Олександрівській міській чоловічій гімназії, Гуляйпільській жіночій гімназії товариства «Просвіта» відбувалися щорічно та закладалися до кошторисів.

Підвищення розміру оплати праці викладачів середніх навчальних закладів у травні 1912 р. торкнулося лише викладачів чоловічих гімназій та прогімназій. Викладачам жіночих гімназій та прогімназій як і до 1912 р. призначалися доплати. І хоча вони мали становити 20% річного утримання, насправді були від 8 до 10 %. [25, арк. 38].

Кошти на виплату цих та інших надбавок вчителям жіночих середніх навчальних закладів закладалися параграфом 21 Кошторису Міністерства народної освіти. Їх загальна сума визначалася щорічно в залежності від рівня фінансування системи освіти державою. Так, наприклад, у 1903 р. Олександрівська міська жіноча гімназія отримала 600 руб. [22, арк. 9], у 1909 р. – 1000 руб. [30, арк. 6] та після 1912 р. – по 1500 руб. щорічно [29, арк. 8]. Для отримання таких асигнувань гімназіями

направлялися щорічні клопотання піклувальнику навчальним округом. До них додавалися: витяг з журналу протоколів піклувальної ради жіночої гімназії (прогімназії) із обґрунтуванням та розрахунками, кошторис навчального закладу на рік, відомості про розмір плати за навчання, відомості про капітали, які належали навчальному закладові. У разі позитивного рішення піклувальника навчального округу ним направлялося відповідне клопотання до Міністерства народної освіти [29, арк. 62].

Правом на надбавки користуватися тільки вчителів, які відносилися до основного штату [29, арк. 2]. При цьому правом на надбавки були позбавлені керівники навчальних закладів та голови педагогічних рад (тільки пропорційно до кількості уроків, які проводили), вчителі Закону Божого та лікарі (мали доплати лише за умови, що навчальний заклад є основним місцем роботи), лікарі, які знаходилися на пенсії, особи, які отримували пенсію по службі, інспектори середніх навчальних закладів, викладачі з утриманням у 1500 руб. на рік за 12 уроків [22, арк. 7, 10]. Також такі доплати не передбачалися класним наглядом, а вчителям 8-го класу нараховувалися у разі, коли їх оплата за 1 урок не перебільшувала 75 руб. на рік [30, арк. 6]. Вчительки рукоділля право на такі доплати отримали з 1911 р. за умови наявності звання домашньої вчительки (тобто ті, які закінчили восьмий клас гімназії) [30, арк. 20].

Крім зазначених доплат, вчителі як чоловічих, так і жіночих гімназій та прогімназій з 1913 р. отримували прогресивну доплату за вислугу років. Їх називали п'ятирічні виплати, так як нараховувалися кожні п'ять років безперервної служби. Їх розмір становив 60 руб. Таким чином, на п'ятий рік служби мали виплату у розмірі 60 руб., на десятий рік – 120 руб., на п'ятнадцятий рік – 180 руб. Факт їх виплати фіксувався у формулярному списку [19, арк. 64]. У 1903 р. піклувальна рада Олександрівської міської жіночої гімназії з метою підвищення матеріального становища класних наглядачок ухвалила рішення ввести прогресивну надбавку за вислугу років у розмірі 60 карб. на рівні з викладачами і для них [31, арк. 1]. Всі виплати (крім доплат учителям жіночих гімназій та прогімназій, які здійснювалися за рахунок державного бюджету) закладалися до Кошторису гімназії на календарний рік та затверджувалися рішенням піклувальної ради [30, арк. 7].

Питання пенсійного забезпечення вчителів регулювалось «Статутом про пенсії та одноразову допомогу по відомству вченому і навчальному». Бездоганна служба та внесення внесків до пен-

сійної каси надавали право, виходячи у відставку, отримувати повний оклад їх платні за 25 і більше років та половинний – за 20-25 років служби. При виході у відставку пенсія призначалася за останньою посадою. Кожні п'ять років понад цього терміну до пенсії додавалось ще 0,2 частини її розміру. При службі в гімназії понад 10 років та виході на пенсію в повну відставку надавалось одноразова виплата в розмірі річного утримання. Із нарахувань на заробітну плату утримувалося до пенсійної каси від 1 до 3% суми у різні роки [25, арк. 5]. Керівники гімназій сплачували підвищений на 1% в порівнянні з викладачами та наглядом розмір внеску до пенсійної каси [30, арк. 32]. Відрахування до пенсійної каси здійснювалось з усіх видів виплат окрім доплат вчителям жіночих гімназій та прогімназій за параграфом 21 Кошторису Міністерства Народної освіти та нарахування через дорожнечу за часів Першої світової війни [30, арк. 22]. Кошти, утримані на виплату до пенсійної каси, вносилися готівкою до повітового казначейства про що видавалася відповідна квитанція [30, арк. 75]. Контроль за переводом коштів до пенсійного капіталу здійснювався щорічно Катеринославською контрольною палатою. Для цього керівництвом гімназій надсилалися звіти затвердженої форми із зазначенням річного розміру оплати кожного вчителя (у чоловічих гімназіях – за 12 уроків) та прикріплювалися касові чеки [25, арк. 86]. Також філіалами Контрольної палати контролювалися нарахування розміру виплат на доплати вчителям жіночих гімназій та прогімназій, які здійснювалися за рахунок держави [25, арк. 96].

Рішеннями піклувальних рад виділялися кошти на відрядження вчителів. Наприклад, у 1902 р. до кошторису Олександрівської міської жіночої гімназії було закладено 150 руб. (на наступні три роки) для відряджень вчителів восьмого класу на курси та з'їзди народних вчителів для ознайомлення з методами навчання [32, арк. 100]. У протоколах піклувальної ради збереглась інформація про такі відрядження і у наступних роках: у 1915 р. – відрядження на курси вчителя російської мови, а пізніше, у 1917 р. – на курси української мови [29, арк. 46]. За їх результатами вчителі звітувалися перед педагогічними радами.

Вчителі мали можливість на отримання матеріальної допомоги на лікування та реабілітацію (в тому числі і у санаторіях), збереження місця роботи під час довготривалого лікування, отримання додаткової відпустки на лікування без збереження утримання. Ці питання знаходилися у компетенції піклувальної ради, які ухвалювали

рішення після розгляду відповідних заяв вчителів на свої засіданнях [29, арк. 84].

Також, викладачі гімназій та прогімназій з 1873 р. мали право на безкоштовне навчання дочок в жіночих гімназіях та прогімназіях. Таке право зберігалося за колишніми викладачами, які пропрацювали на посаді не менше 10 років, за умови надання ними свідоцтва про бідність [33, арк. 69].

З початком Першої світової війни економіка Російської імперії зазнала великих збитків. Це призвело до здорожчання життя. В цей період відзначається підвищення ціни на продукти першої потреби, оренду житла, а як наслідок – збіль-

шення розміру заробітної платні службовців та найманих робітників. Олександрівська міська Управа встановлювала ціни на печений хліб та м'ясо. При цьому вона керувалася ринковими цінами на борошно і худобу, а так само цінами на такі продукти в сусідніх містах. Спочатку перегляд цін проводився один раз в два місяці, потім у міру необхідності. Однак торговці завжди намагалися ухилитися від продажу за встановленими цінами. Що цього уникнути, здійснювався поліцейський нагляд за цінами [34, арк. 74]. Проте темпи підвищення ціни на продукти першої необхідності були значними (таблиця 2) [34, арк. 79].

Таблиця 2

Ціни на продукти першої необхідності в м. Олександрівськ (в рублях за пуд – 16,38 кг.)

	Напередодні війни	%	Лютий 1915	%	Травень 1915	%	Листопад 1915	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9
жито	0,75-0,81	100	1,05	130	-			
пшениця	1-1,02	100	1,35	132	1,45	142		
овес	0,65-0,75	100	1,2	160	-			
ячмінь	0,7	100	0,85	121	0,78	111		
мука житня	1,1-1,2	100	1,4	116	1,4	116		
мука пшенична	1,85-1,9	100	2,45	129	2,55	134		
хліб пшеничний	1,2	100	2	166	2,4	200		
хліб житній	0,8	100	1,4	175	1,6	200		
М'ясо 1 сорт	6,4	100	6,4	100	7,6	118		
М'ясо 2 сорт	5,6	100	5,6	100	6,8	121		
сало	9,2	100	9,2	100	10	109	12	130
сіль	0,4	100	0,6	150	0,6	150	0,65	162
цукор	5,6	100	6,6	118	7,5	134	7,5	134
гас	1,6	100	1,9	119	2	125	2,2	138
вугілля	20	100	-		60	300		
дрова	20	100	-		30	150	35	175
масло вершкове	14-15	100			18-20	133	20-22	147
масло рослинне	5,4	100					6,0	111

Наскільки ці ціни були значними для місцевого населення стає зрозумілим за результатами аналізу розміру норм сплати праці за один робо-

чий день та їх зміни протягом першого року війни (таблиця 3) [34, арк. 56,160].

Таблиця 3

Розмір норм сплати за працю за один день

Фах, професія	Жовтень 1914 г. (в руб.)	Липень 1915 г. (в рублях)	% збільшення рівня оплати
1	2	3	4
тесля	1,2-1,8	2,25	25
столяр	1,2-1,8	3,0	66
муляр	1,75-2,25	2,5	11
пічник	1,3-1,8	3,0	66
штукатур	1,3-1,8	2,5	39
маляр	1,25-1,75	3,0	71
коваль	1,75-2,2	2,5	14

В цей час розмір утримання педагогічних працівників залишався на довоєнному рівні. На прикладі Олександрівської міської жіночої гімназії видно, що педагогічним працівникам вже наприкін-

ці 1914 р. були здійсненні доплати на здорожчання життя в розмірі від 8% до 30% від розміру річного утримання [29, арк. 37]. У 1915 році такі доплати становили від 25% до 50% [29, арк. 70]. 27 жовтня

1915 р. Олександрівська міська дума запровадила доплати службовцям міської управи доплати на час війни через здорожчання життя та порушила клопотання перед піклувальником Одеського навчального округу про віднесення таких доплат для викладачів до державного бюджету [29, арк. 44]. У 1916 р. розмір доплат був градульованим в залежності від розміру утримання наступним чином: до 600 руб. річного утримання – 40%, до 1000 руб. – 30%, до 1200 руб. – 20% та вище 1200 руб. – 16% [35, арк. 165]. Вони здійснювались за рахунок державного бюджету. В той же час в Гуляйпільській жіночій гімназії виплати на дорожження життя становили лише 10-20% [28, арк. 3-4, 78].

У 1917 р. почалися затримки таких доплат. Тому міська дума видавала кошти на їх виплату умовно як аванс з вимогою їх повернення після отримання із бюджету [29, арк. 123-124]. При цьому розмір доплат на місяць на дорожження як для міських службовців, так і для педагогічних працівників початкових та середніх навчальних закладів, був встановлений в залежності від розміру місячного утримання: до 30 руб. – 233%, до 35 руб. – 220%, 40 руб. – 200%, 45 руб. – 180%, 50 руб. – 175%, 55 руб. – 170%, 80 руб. – 140%, 90 руб. – 135%, 100 руб. – 120%, 120-150 руб. – 100%, 175 руб. – 80%, 200-225 руб. – 75%, 220-300 руб. – 60% та 350 руб. – 40% [29, арк. 125].

На час війни штатним викладачам та нижчим чинам (сторожа, кочегари, швейцари тощо навчальних закладів), які були призвані до лав армії під час мобілізації, за рахунок надзвичайного надкошторисного кредиту зберігалися їх виплати: вчителям – за уроки, класне наглядство, п'ятирічні надбавки, а нижчим чинам – утримання, кормові та виплати на одяг. Ці кошти могли отримати за дорученням члени родин [12, арк. 49, 126]. З 1 березня 1916 р. за рахунок місцевого військового фонду почали видавати родичам половину розміру утримання нештатних викладачів середніх навчальних закладів, які були призвані до лав армії в офіцерському званні [29, арк. 45].

Чини тобто звання в поступовій послідовності, що присвоюються особам, які проходять службу, і надають їм певні права та обов'язки.

Згідно «Уставу про службу по визначенню уряду» педагогічні працівники гімназій і прогімназій затверджувалися в чинах, які відповідали класам їх посад, за вислугою років: директори – 9 років, інспектори, викладачі, наглядачі і помічники класних наглядачів – 4 років. Викладачі жіночих гімназій і прогімназій, які мали право на викладання в чоловічих гімназіях та прогімназії, користувалися правами затвердження в чинах як

викладачі чоловічих гімназій і прогімназій.

Особи, які служили в навчальних закладах середньої та вищої освіти, могли займати посади вище наявних у них чинів, а також отримувати такі чини, залишаючись на посаді нижчого класу.

Крім вислуги років обов'язковою умовою для затвердження в чинах була наявність атестату університету з визнанням здатності викладати навчальний предмет. У разі його відсутності затвердження в чинах відбувалось в порядку черговості від найнижчого XIV за умови закінчення гімназії.

Посада директора гімназії відповідала п'ятому класу (статський радник), а інспектора – шостому класу (колезький радник). «Вчителі наук», які викладали математику, фізику, історію, географію, філософію, природну історію мали право на чин колезького асесора (VIII клас), вчителі мов, малювання та креслення – чин титулярного радника (IX клас). Особам, які мали чини, починаючи з IX класу, надавалось право на особисте дворянство, яке розповсюджувалося лише на дружину. А також право на звернення до них: «ваше високородіє» – для статського радника, «ваше високоблагородіє» – для колезького радника та колезького асесора та «ваше благородіє» – для титулярного радника.

Для приведення та затвердження в чинах директором гімназії порушувалося клопотання до піклувальника навчального округу. Наприклад, тільки за один рік щодо двох викладачів Олександрівської міської чоловічої гімназії були порушені клопотання щодо приведення та затвердження в чинах статського радника (V клас) та колезького асесора (VIII клас). До клопотання додавалися формуляри про службу, атестат про освіту, метричне свідоцтво про народження та метричне свідоцтво про хрещення [24, арк. 53].

Іншим механізмом, який підтримував статус вчителя, було нагородження орденами (Св. Станіслава трьох ступенів, Св. Анни трьох ступенів, Св. Володимира чотирьох ступенів), медалями (нагороджували жінок-учительок – нагрудними золотими та срібними на Станіславській та Анівській стрічках та шийними золотими і срібними медалями на Станіславській, Анівській, Володимирській, Олександрівській та Олексіївській стрічках) та цінними подарунками. Наприклад, загальний іменний список викладачів Олександрівської міської чоловічої гімназії, які за умови заслуги, могли отримати нагороди, складався із трьох осіб, що відповідало пропорції 1:8 від загальної кількості складу педагогів [24, арк. 22].

Таким чином, чини, якими володіли вчителі і представники навчальних адміністрацій, мали, на-

самперед, значення для соціальної ідентифікації педагогів як представників середнього чиновництва.

Висновки. Наприкінці XIX – початку XX століття вчительство гімназій уявляло собою чітко організовану соціально-професійну групу з упорядкованою внутрішньою структурою, соціальними гарантіями та пільгами. Остаточо затвердилось соціальне призначення вчительства: виховання громадян, які є вірними царю та державі.

Не дивлячись на те, що в залежності з суспільними традиціями здебільшого зайнятість посад вчителів зберігалась за чоловіками, на початку XX століття з'явилися начальниці та вчительки жіночих гімназій, права яких наближались до соціально-професійних прав вчителів-чоловіків.

Керівники та педагогічні працівники середніх

навчальних закладів (класичних гімназій та прогімназій) знаходилися на державній службі та користалися всіма тими же правами, що і всі держслужбовці (вислуга, чини, пенсії, нагороди). З'явилась певні позитивні зміни в умовах життєзабезпечення вчителів гімназій, які контролювалися як урядом, так і органами місцевого самоврядування.

Рівень матеріальних доходів викладачів залежав від багатьох чинників, серед яких рівень освіти, навантаження, стаж роботи на одному місці чи у закладах одного відомства, доплат за перевірку письмових робіт, заміну уроків тощо. При цьому необхідно зауважити, що у будь-якому разі, матеріальне становище педагогічних працівників як державних службовців, було відносно стабільним не лише у довоєнні, але й у воєнні часи.

Джерела та література

1. Милько В.І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX – початок XX ст.) // В.І. Милько // Проблеми історії України XIX – п. XX ст. – 2017. – Вип. 26. – С. 195-209.
2. ДАЗО (Державний архів Запорізької області). – Ф. 56. – Оп. 1. – Спр. 24.
3. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 83.
4. Звіт Олександрівського міського Громадського правління за 1902 рік. – Олександрівськ, 1903.
5. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 1.
6. Звіт Олександрівської жіночої гімназії за 1902 рік. – Олександрівськ, 1903.
7. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 288.
8. Кушніренко І. К., Жилінський В. І. Освіта Гуляйпільщини. ч. II. - Запоріжжя: Дніпровський металург, 2012.-724 с.
9. Устав гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (1871 г.) // Хрестоматия по истории педагогике / Под общей редакцией С. А. Каменев. – Том IV. История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции. Часть II / Составитель Н. А. Желваков. – Москва : Государственное учебное педагогическое издательство, 1936. – С. 20-30.
10. Положение о женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения (1870 г.) // Хрестоматия по истории педагогике / Под общей редакцией С. А. Каменев. – Том IV. История русской педагогики с древнейших времен до Великой пролетарской революции. Часть II / Составитель Н. А. Желваков. – Москва : Государственное учебное педагогическое издательство, 1936. – С. 53-59.
11. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 9.
12. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1.
13. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 65.
14. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 55.
15. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 66.
16. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 54.
17. ДАЗО. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 9.
18. ДАЗО. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 15.
19. ДАЗО. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 18.
20. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 5.
21. ДАЗО. – Ф. 50. – Оп. 1. – Спр. 10.
22. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 24.
23. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 9.
24. ДАЗО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 4.
25. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 28.
26. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 32.
27. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 52.
28. ДАЗО. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр.13.
29. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 58.
30. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 34.
31. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 68.
32. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 2.
33. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 35.
34. ДАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Спр. 830.
35. ДАЗО. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 52.